

MUUSEUMIKOGUD

Vabadussõjas langenud üliõpilaste mälestusmärk Tartu Ülikooli aulas

KEN IRD, MARIA VÄINSAR

Tartu Ülikooli kunstikogusse kuulub pronksskulptuur „Noormehed haavatud võitlejaga“ (KMM S 375), mille on modelleerinud Jaan Koort (1883–1935). Teost eksponeeritakse ülikooli peahoones, täpsemalt aula põhjaseina spetsiaalselt rajatud nišis koos pronksivalus tekstiga „Vabadussõjas 1918–1920 langenud üliõpilastele“ ning samas tehnikas loodud Vabadusristiga. Vahepeel enne Eesti annekteerimist valmis saanud Tartu Ülikooli Vabadussõja mälestusmärk ja selle valmimislugu jäi toona kiiresti muutunud poliitiliste olude tõttu kas tahtlikult või tahtmatult paljuski unustusse. Kuigi kuju elas Nõukogude okupatsiooni üle ja paigutati tagasi oma algsele kohale juba varsti pärast Eesti iseseisvuse taastamist, jõudis ülikool ennisitada pronksist mälestusteksti ning Vabadusristi alles 2019. aastal rahvusülikooli 100. aastapäevaks. Selle artikli eesmärk ongi avada lähemalt ülikooli Vabadussõja mälestusmärgi saamislugu, püüda leida vastust küsimusele, millal see aulast kõrvaldati, ning kirjeldada tehniliselt mälestusmärgi terviklikku taastamist.

Ühtegi mälestusmärki ei rajata niisama, vaid ikka mingil kindlal eesmärgil. Nii kujunevad inimühiskonnas mälumaastikud, millega selle liikmetel on võimalik ennast samastada või millega riigivõim sihilikult taotleb, et ühiskond end samastaks.¹ Ajaloolane Marek Tamm on kirjandusteoreetik Stanley Fishile toetudes kirjeldanud 20. sajandi Eesti ühiskonda erinevate „mälukollektiivide“ kooslusena, kus konkureerivad erinevad ajaloo tõlgendusviisid. Need põhinevad tihtilugu mõnele üksikule ajaloolisele alussündmusele. Nende mäletamine hoiab kogukonda koos ning toimib seejuures oma iseloomult kollektiivisena. Peter Burke'ile toetudes esitab Tamm viis peamist kollektiivse mälu vahenduskanalit: suulised, kirjalikud, visuaalsed, tegevuslikud ja ruumilised. Viimase roll mälestuste vahendajana ja kujundajana on väga suur, kuna inimese mälu ise on väga ruumikeskne.²

1918. aastal iseseisvunud ja oma iseseisvust Vabadussõjas Nõukogude Venemaa vastu edukalt kaitsnud Eesti vabariik oli modernne rahvusriik, mis vajab hädasti ühendavaid sümboleid ja monumente. Eesti väeosad kaotasid Vabadussõjas 1918.–20. aastal surnute, vangilangenute ja teadmata kadunutena üle 6300 sõjaväelase.³ Sõja mälestuse jäädvustamiseks hakati mõtlema juba enne Tartu rahu, avalikus ruumis jõuti mälestusmärkide püstitamiseni peagi pärast sõja lõppu. Innukust näitasid eeskätt kihelkonna tasemel kogukonnad peamiselt kohalike inimeste, aga ka Vabadussõjas osalenud ohvitseride eestvõttel annetuste kogumisega. Esimene Vabadussõja mälestussammas avati 1921. aastal Kuusalus. Lisaks kihelkonnakeskustele hakati mälestusmärke avama linnades, lahingupaikadel, püstitati hauasambaid kalmistutel. Peaasjalikult olid need kõik langenutele pühendatud tähised.⁴

¹ Marek Tamm, Jaak Valge, Rita Valge. *Monumendid ja võim. Eesti Ajaloomuuseumi kogutud nõukogudeaegsete monumentide väliekspositsiooni kataloog* (Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2020), 5.

² Marek Tamm, *Monumentaalne ajalugu. Esseid Eesti ajalookultuurist*. Loomingu Raamatukogu, nr 28–30, 2012, 89–94.

³ *Eesti Vabadussõja ajalugu II. Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*, koostanud ja toimetanud Lauri Vahtre (Tallinn: Varrak, 2020), 488.

⁴ *Eesti Vabadussõja ajalugu II*, 510, 512; Mati Strauss, Jaak Pihlak, Ain Krillo, René Viljat, *Vabadussõja mälestusmärgid I*, koostanud Mati Strauss (Keila: Mati Strauss, 2002), 14; *Eesti Vabadussõja mälestusmärgid II*, koostanud René Viljat (Tallinn: Tänapäev, 2008), 7; Johannes Saar, „Kerkivad monumentid iseseisvunud Eestis“, *Eesti kunsti ajalugu 5. 1900–1940* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010), 391.

„Eesti kunsti ajaloo“ 5. köites argumenteerib kunstiajaloolane Johannes Saar, et Eesti kunstiajalooos on Vabadussõja mälestusmärgid küll esteetilistel, küll poliitilistel põhjustel jäetud pigem tagaplaanile. Kunstiloolased kipuvad olema nende suhtes veendunud kriitilised, kuna näevad Vabadussõja mälestusmärkide püstitamises 1920.–30. aastatel enamasti põhiliselt alalhoidliku ja riigitruu tellija arusaamu, mis aga ei passi kuidagi Eesti kunstiteaduses tunnustatud käsitlusega toona-se Eesti boheemlaslik-modernistlikust ja kosmopoliitsest kunstielust. Ometigi ei tohi neid tähelepanuta jätta, kuna kümnete ja kümnete Vabadussõja mälestusmärkide püstitamisega oli siinse maa põliselanikel esimest korda võimalik end avalikus ruumis kestvate sümbolitega mõjusalt kehtestada. Niiviisi kinnitati ühemõtteliselt talurahva relvaga kätte võidetud territoriaalset, riiklikku ja kultuurilist enesemääramist.⁵

Lisaks vabas õhus püstitatud mälestusmärkidele hakati samal ajal Vabadussõjas langenutele mälestustahvleid üles panema ühiskondlikesse hoonetesse, põhiliselt haridusasutustesse. Nii avati 1921. aastal mälestustahvlid sõjas elu jätnud õpilaste nimedega Viljandi maakonna reaalgümnaasiumis (praegu Viljandi kesklinna kool) ja Tallinnas Jakob Westholmi gümnaasiumis. Tartu ülikooliga seotud langenute mälestustahvli pani esimesena üles 1923. aastal Eesti Üliõpilaste Selts oma seltsimajja.⁶ Koolid paigutasid Vabadussõja mälestustahvlid tavaliselt avalikesse esindusruumidesse, eeskätt aulasse.

Sestap on igati mõistetav, et ka 1919. aastal avatud Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis leiti Vabadussõjas langenute mälestuse põlistamisele sobiv koht just ülikooli peahoone aulas. Seda enam, et ülikooli aulat oli juba alates selle valmimisest 1809. aastal järjepanu ehitud avalike kunstiteostega, mis pidid sümboliseerima toona kehtinud riigivõimu kohalolu. Nii troonis ülikooli peahoone avamisest saadik aulas aukohal rõdu piirdele kinnitatud uhkes ehisraamis Vene keisri Aleksander I paraadportree, mille ümber lisati 19. sajandi jooksul järjepanu portreemaalid kõigist troonile tõusnud Vene tsaaridest.⁷ Arvatavasti evakueeriti need kunstiteosed Esimese maailmasõja

⁵ Saar, „Kerkivad monumendid“, 390.

⁶ Strauss *et al.*, *Vabadussõja mälestusmärgid II*, 15–16, 30–31.

⁷ Kristiina Tiideberg, „Esimene teadaolev kujutis Tartu Ülikoolile kuulunud Gerhard von Kugelgeni Aleksander I portreest,“ *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XLV* (Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2017), 255–257.

ajal koos ülikooli teiste kunstivaradega rinde eest Tartust Venemaal. Aleksander I portreest tühjaks jäänud ehisraam lammutati 1920. aastate alguses ja järgnevas ligi paariks aastakümneks puudus ülikooli aulas seda püsivalt kaunistav kujutav kunst.

Tartu Ülikoolis tõsis Vabadussõjas langenute mälestusmärgiga austamine päevakorda koos ettevalmistustega eestikeelse ülikooli 10. aasta juubeliks 1. detsembril 1929. aastal.⁸ 23. mail 1928. aastal kogunesid rektoraadis juubeli eelkomisjoni liikmed rektor Henrik Koppel, prorektor Johan Köpp ja usuteaduskonna dekaan Hugo Bernhard Rahamägi. Koosolekul otsustati muu hulgas, et juubeli võiks ühendada „vabadussõja kangelaste mälestuse jäädvustamisega“, milleks tuleks püstitada kas ausammas või paigaldada mälestustahvel. Ühtlasi leidsid kokkutulnud ülikooli juhid, et aegsasti tuleb hakata koguma andmeid Vabadussõjas langenud *de jure* üliõpilastest, ülikooli vilistlastest, teenistujatest, aga ka haavadesse surnutest.⁹

Mälestusmärgi otsustas ülikool tellida skulptor Jaan Koordilt. Arvatavasti ajendas ülikooli juhte sellist valikut tegema juba varasem koostöökogemus, kuna Koort oli 1928. aastal pronksi valanud rektor Henrik Koppeli büsti.¹⁰ Enne Esimest maailmasõda peamiselt Pariisis kunstnikuna kogemust omandanud Jaan Koort naasis sõja ajal kodumaale ja kogus laiemat tuntust 1923. aastal suure isikunäitusega Tallinnas. Samuti võttis ta 1920. aastatel ajakirjanduses kunsti teemadel aktiivselt ja julgelt sõna. Pinged Eesti kunstiavalikkusega viisid kunstniku 1927. aastal mõneks kuuks Austraaliasse, kust ta pöördus tagasi Tallinna ja avas oma ateljee Kadriorus. Seal hakkas ta süvenenumalt tegelema keraamika ning pronksivaluga.¹¹

Koordile määrati Tartu ülikooli 1929/1930. aasta eelarve esindustele ja aktustele mõeldud summast avansiks 1500 krooni „ülikooli

⁸ Tartu ülikool avati eestikeelsena 1. detsembril 1919. aastal kui Eesti Vabariigi Tartu Ülikool.

⁹ *Tartu ülikooli 10. aastapäeva tähistamise materjalid*. Rahvusarhiiv (RA), EAA.2100.4.228, l. 1–2. Siinkohal tõstatas rektor Koppel juba kohe probleemi, kuidas tõlgendada nende mälestuse jäädvustamist, kes lõpetasid keskkooli 1918. aasta kevadel või sügisel, kuid keda ei jõutud sõja tõttu veel ametlikult immatrikuleerida.

¹⁰ Leo Gens, *Jaan Koort (1883–1935)* (Tallinn: Eesti NSV Kunst, 1964), 143.

¹¹ Pekka Erelt, „Jaan Koort – Eesti hüljatud geenius,“ *Eesti Ekspress*, nr 13, 28.03.2013, 26–27; Ahti Seppet, „Vaimustatud vormi edevusetu ilu,“ *Sirp*, nr 42, 07.11.2008, 15; Gens, *Jaan Koort*, 92–93; Mart Eller, „Jaan Koorti skulptuurid,“ *Kunst*, nr 63 (1), 1984, 12.

aulasse mälestusmärgi valmistamiseks isikutele, kes ülikooli perest on vabadussõjas langenud“.¹² Kahjuks ei ole praegu teadaolevalt säilinud Koordi tehtud mälestusmärgi kavandit. Teada on üksnes, et juba algusest peale plaanis skulptor selle jaoks modelleerida bareljeefi.

Üsna varsti oli selge, et mälestusmärk ei valmi ettenähtud tähtajaks. Ühelt poolt võis seda põhjustada tollal oma loomingus uusi sihte otsiva Koordi pühendumine keraamikale, mille vastu ta siis suurt huvi tundis. Enamgi veel, keraamika viljelemine võimaldas kunstnikul leevendada oma kroonilisi rahaprobleeme, sest Koordi skulptuure hangiti väikesel Eesti kunstiturul väga harva.¹³ Ilmselt takerdus ülikooli tellimuse täitmine ka ettenägematult suureks kasvanud kulutuste taha, mis sundisid ülikooli valitsust 1929. aasta novembris küsima hariduse- ja sotsiaalministeeriumilt sellele lisarahastust. Ülikooli juhtkond selgitas ministeeriumile, et alguses eelarves ette nähtud juubeli tähistamise kuludest „läheb üksi barelief 2000 krooni maksma, mis Vabadussõjas langenute üliõpilaste mälestuseks ülikooli aulasse on otsustatud üles panna“.¹⁴

Ülikooli palvest lähtuvalt tegi hariduse- ja sotsiaalminister Jaan Hünerson 18. novembril 1929. aastal Vabariigi Valitsusele ettepaneku suurendada eelkrediidina Tartu ülikooli erisummade 1929/30. aasta eelarve esinduste ja aktuste osa krediiti 2000 krooni võrra ülikooli erisummade varasemate aastate ülejääkide arvelt. Ettepaneku kinnitas paar päeva hiljem riigivanem Otto Strandmann. Summa eraldati konkreetset ülikooli aulasse mälestusmärgi valmistamiseks.¹⁵

1930. aasta augustiks polnud mälestusmärk ikka veel valmis, kuna siis teavitas minister Hünerson Vabariigi Valitsust, et kujur Koordiga on sõlmitud lõplik kokkulepe ülikooli aulasse mälestusmärgi valmistamiseks ja ülespanekuks tähtajaga 5. november 1930. Mälestusmärgi kogumaksumus oli hinnatud 3500 kroonile, mistõttu minister palus valitsuselt täiendavat eelkrediiti 1500 krooni mäles-

¹² *Kirjavahetus Vabariigi Valitsuse, Tartu Ülikooli Valitsuse ja teiste asutustega ning isikutega ülikooli ja allasutuste administratsiooni, koosseisude ja majanduslikes küsimustes ning 1929/30. a eelarveid.* RA, ERA.1108.5.525, l. 187.

¹³ Gens, Jaan Koort, 143, 146.

¹⁴ RA, ERA.1108.5.525, l. 187.

¹⁵ *Protokollid nr 66–103.* RA, ERA.31.2.108, l. 2511.

tusmärgi valmistamise kulude katteks. Ettepaneku kinnitas riigivanem Strandmann 3. septembril 1930. aastal.¹⁶

Arvatavasti oli mälestusmärgi valmimistähtaeg sätitud selliselt, et seda oleks võimalik avada traditsioonilisel emakeelse ülikooli aastapäeva aktusel 1. detsembril 1930. Ülaloodud tähtsuse mälestusmärk siiski valmis ei saanud. Ülikooli valitsusest jõudis ette hoopis üliõpilaskonna Edustus, kelle algatusel avati 1. detsembril 1930. aastal Tartu üliõpilasmajas Edustusele eraldatud ruumis (praegu ülikooli kohvik) skulptor Anton Starkopfi (1889–1966) modelleeritud pronksivalus teos „Võitlus ja võit“, mis oli pühendatud Vabadussõjas langenud üliõpilastele.¹⁷

Ülikooli valitsuse tellitud Vabadussõja mälestusmärgi valmimine jäigi Koordil praegu teadmata põhjustel venima. Veel 15. veebruaril 1932. aastal kirjutas Päevaleht: „Vabadussõda nõudis palju ohvreid ka üliõpilaste ridadest. Ülikool tahab nende langenud kaasvõitlejate mälestust jäädvustada. Selleks on otsustatud aulasse püstitada mälestusmärk seinalaadilise fooniga ja eelpool seisva sobiva kunstilise grupiga, mis tähelepanu viiks vabadusvõitluse momendile. Vastava ülesande täitmise on enese peale võtnud meie vanem kujur Jaan Koort. Tema kavandi järele foon kujutab ülikooli fassaadi ukse ja sammaste osa. See foon tuleb umbes viis meetrit kõrge ja valmistatakse arvatavasti kunstmarmorist. Grupp ette tuleb umbes poolteise meetri kõrgune ja koosneb kolmest figuurist, mis kujutavad kaht võitlejat aitamas oma kolmandat langenud sõpra.“¹⁸

Tsiteeritud artiklist selgub, et Koort oli skulptuurigrupi 1932. aasta alguseks savis juba peaaegu lõpetanud ja lootis pronksivalu

¹⁶ *Vabariigi Valitsuse otsus Tartu Ülikooli aulasse mälestusmärgi valmistamiseks eelkrediidi määramise kohta*. RA, ERA.31.3.10252, l. 1.

¹⁷ Strauss *et al.*, *Vabadussõja mälestusmärgid I*, 303–304. Teos kuulub praegugi Tartu Ülikooli kunstikogusse (KMM S 376), kuid ei ole püsivalt välja pandud. <https://opendata.muis.ee/object/1895942>, (8.10.2020).

¹⁸ „Vabadussõja mälestusmärk ülikoolile“, *Päevaleht*, 15.02.1932, 3. Koordi kunstilisest nägemusest mälestusmärgi kohta on säilinud vaid mõni üksik kirjeldus, tema loodud kavand mälestusmärgile ei ole nähtavasti säilinud. 1939. aastal väidetakse ajalehes Postimees, et esialgu oli plaanis paigutada monument hoopis peahoones aulasse viiva trepi kohale. Tollane ajakirjanik on siin nähtavasti lihtsalt eksinud, sest kõik ülejäänud siinseks artiklikaks kasutatud allikad märgivad mälestusmärgi asukohaks eranditult ülikooli aula. Vt „Üliõpilassangaritele mälestusmärk“, *Postimees*, nr 305, 11.11.1939, 5.

valmis saada sama aasta maikuus.¹⁹ Kunstiajaloolase ning Koordi elu ja loomingu uurija Leo Gensi hinnangul on see teos Koordi üks keerukamaid skulptuurigruppe ning sellele järgneva hinnangu: „Kaks seisvat, oma kaaslast kandvat figuuri moodustavad koos kolmanda, horisontaalselt asetseva figuuriga ilusa rütmilise terviku.“²⁰ Kunstnikule poseerisid kuju vormimisel modellidena tema õpilane ning ateljee abiline Jaan Nõgene, poeg Ra Koort ja gümnaasiumiõpilane Nikolai Kurjatov (hiljem eestistatult Nigul Kurdve).²¹ Kavatatud mälestusmärgi jõudis Koort 1930. aastate alguses Kadriorus oma ateljees küll kipsi valada, kuid selle pronksivalu ebaõnnestus, nagu väidab 1943. aastal Koordi elust ja loomingust kirjutatud artiklis kultuuriajakirjanik Jaan Pert. Töö olla purunenud ning uueks katseks ei olevat kunstnikul jätkunud enam raha, sest kogu honorar oli juba ära kulunud.²² 1934. aasta augustis lahkus skulptor Eestist ja suundus parema tööpakkumise järele Nõukogude Liitu, kus ta juba järgmisel aastal ootamatult suri.²³ Nõnda jäigi Vabadussõja mälestusmärk Tartu ülikoolile Koordil lõpetamata ja kogu ettevõtmine soikus mitmeks aastaks.

Pärast Konstantin Pätsi, Johan Laidoneri ja nende lähikondsete korraldatud autoritaarset riigipööret 1934. aastal hakkas riigivõim Eestis ühiskonnas sihikindla Vabadussõja mälestamisega veelgi enam juurutama eestlaste rahvuslikku enesekehtestamist. Tollane valitsev ideoloogia toetas Vabadussõja mälestusmärkide rajamist, et ühendada ja ülendada kogukonda. Kui 1920. aastatel paigutati mälestusmärgid koos langenute nimedega peamiselt kihelkonnakiriku või -kalmistu juurde, siis 1930. aastatel hakati neid üha enam püstitama avalikku igapäevaruumi. Esialgsed leinatähised muudeti seeläbi ausammasteks, millele viitab ka asjaolu, et kristlikku mälestamist väljendav ladina rist asendati mälestusmärkidel Vabadusristiga.²⁴

¹⁹ „Vabadussõja mälestusmärk ülikoolile“, 3.

²⁰ Gens, *Jaan Koort*, 146.

²¹ Gens, *Jaan Koort*, 185.

²² Jaak Olep, „Jaan Koort ja monumentaalkunst“, *Kunst*, nr 63 (1), 1984, 14; J[aan]. Pert, „Traagiline optimist“, *Eesti Sõna*, nr 242, 20.10.1943, 6; „Wabadussõjas langenud üliõpilaste mälestusmärk walmimas“, *Postimees*, nr 178, 07.07.1939, 8.

²³ Erelt, „Jaan Koort – Eesti hüljatud geenius“, 26–27; Gens, *Jaan Koort*, 149, 155.

²⁴ Tamm, *Monumentaalne ajalugu*, lk 95.

Nõnda soodustasid 1930. aastate teiseks poolel kujunenud ühiskondlikud hoiakud ka Tartu ülikoolis Vabadussõja mälestamise teema taas ülesvõtmist. Starkopfi pronksskulptuur Vabadussõjas langenud üliõpilastele oli ülikooli ruumides küll juba olemas, ent see oli üles pandud pigem privaatses kui avalikus kohas. Pealegi oli see mälestusmärk püstitatud üliõpilaskonna algatusel, mis oli autoritaarsele riigivõimule alates 1936. aastast pigem pinnuks silmas ülikooli tasalülitamise üle väljendatud avaliku nõrdimuse tõttu.²⁵ Siiski kutsus 1938. aastal nimelt Üliõpilaslehes keegi initsiaalide V. P. taha varjunud isik ülikooli üles oma Vabadussõjas langenud üliõpilaste mälestust mitte unustama ja Eesti üliõpilaste rolli Vabadussõjas täpsemalt uurima. Anonüümse autori andmetel osales Vabadussõjas umbes 400 üliõpilast, kellest langes hinnanguliselt 35 kuni 40 ehk ligi kümnendik. Samas lehenumbris on ära toodud andmed teadaolevate Vabadussõjas langenud üliõpilaste kohta, keda oli ühtekokku 36.²⁶

Ülikooli valitsus võttiski järgnevalt nõuks Jaan Koordi alustatud mälestusmärk lõpetada. Ülikooli 1939/40. õppeaasta lisaelarvesse planeeriti keskasutuste segakulude juurde algsele 1500 kroonile lisaks veel 1500 krooni muu hulgas „Vabadussõjas langenud üliõpilaste mälestusmärgi tööde lõpuleviimiseks“.²⁷ Ülikooli plaanidest anti avalikkusele teada 7. juulil 1939. aastal ilmunud Postimehes, kust selgub, et Koordi ateljeest leiti mälestusmärgi kipsist reljeef ning selle teisend ringplastikas. Modelleeritud kuju oli kannatada saanud, näiteks olid murdunud figuuride käed. Toona oli ülikoolis veel tallel Koordi kavand, mille alusel hakkas mälestusmärki rekonstrueerima

²⁵ Nii lahkusid 1938. aasta aprillis seltside esindajad demonstratsiooni margina autoritaarsete eeskirjade järgi reorganiseeritud üliõpilaskonna Edustusest. Osati sellel põhjusel keelati 14. oktoobril 1938 veidi rohkem kui aastaks kõik üliõpilasorganisatsioonide katusorganisatsioonid. *Universitas Tartuensis*, toimetajad Toomas Hiio ja professor Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2007), 399.

²⁶ Eesti Üliõpilaste Seltsist 13, korporatsioonist Fraternitas Estica 3, üliõpilasseltsist Liivika 2, korporatsioonist Rotalia 1, korporatsioonist Sakala 1, korporatsioonist Ugala 2, korporatsioonist Vironia 6, Eesti üliõpilasseltsist Ühendus 2, korporatsioonist Fraternitas Academia 3, korporatsioonist Estonia 1 ja korporatsioonist Neobaltia 2. Loomulikult tuleb arvestada, et autor on siin arvesse võtnud üksnes Eesti väeosades võidelnud. Vt „Need, kes meie hulgast langesid vabaduse eest võideldes“, Üliõpilasleht, nr 2, 1938, 74, 77.

²⁷ *Eelarved. Avaldused eelarvete asjus*, RA, EAA.2100.6.164.

skulptor Ferdi Sannamees (1895–1963). Artiklis on jällegi kirjeldatud Koordi algset kavandit: „Mälestusmärk, mille asukohaks nähtud ette ülikooli aula, kujutab üldjoontes kreeka templi fassaadi. Umbes 3 meetri kõrgusel (kummalgi pool 3 kapiteeli) asetseb kolmnurkne karniisiosa, mille süvendis asetseb ülikooli peahoone reljeef. Mälestusmärgi keskosas sammaste vahel, umbes silmapiiri kõrgusele, paigutatakse ringplastikas grupp – kolm mehefiguuri. Kuju alla kinnitatakse mälestustahvel langenuid üliõpilastele, kuhu on jäädvustatud Vabadussõjas langenute nimed.“²⁸

1939. aasta juulis jõudis Sannamees kuju restaureerimisega lõpule ja valmistus seda pronksi valama. Pronksivalu maksumuseks hindas kunstnik umbes 3000 krooni.²⁹ 1. augustil 1939. aastal teavitas ülikooli valitsus Sannameest, et on nõus kunstniku esitatud tingimuste ja hinnakirjaga mälestusmärgi tööde lõpetamiseks.³⁰ Kuna Vabadussõja mälestuse põlistamine avalikus ruumis oli riiklikult soositud, ei olnud ka ülikoolil paslik kitsilt raha lugeda. Pealegi ajendas ülikooli juhte mälestusmärgi valmimist rahaliselt tagant tükama soov avada see Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli 20. aastapäeval 1. detsembril 1939. aastal.³¹

Kujud ja nähtavasti ka mälestusteksti „Vabadussõjas 1918–1920 langenuid üliõpilastele“ trükitähed koos esimese liigi kolmanda järgu Vabadusristiga valati pronksi Tallinnas Konrad Kraavi³² valukojas, seekord õnnestunult. 11. novembril 1939. aastal kuulutas Postimees, et neil päevil on vastvalminud mälestusmonument toodud Tartusse

²⁸ „Vabadussõjas langenuid üliõpilaste mälestusmärk valmimas“, 8.

²⁹ „Vabadussõjas langenuid üliõpilaste mälestusmärk valmimas“, 8.

³⁰ *Tartu Ülikooli valitsuse kiri Vabadussõjas langenuid TÜ personali mälestusmärgi asjus*, Eesti Kunstimuuseumi arhiiv, EKMA.104.1.2. Kirjas räägitakse seejuures üllatuslikult „Vabadussõjas langenuid Tartu Ülikooli personaali“ mälestusmärgist. Arvatavalt on siin pigem tegemist ametnike sõnavääratusega mälestusmärgi kirjeldamisel.

³¹ „Vabadussõjas langenuid üliõpilaste mälestusmärk valmimas“, 8.

³² Konrad Kraav (1908–81) lõpetas 1926. aastal Tallinnas riigi tööstuskoolis rauatöö osakonnas täielise praktilise ja teoreetilise kursuse, teenis seejärel treialina Tallinna sadamatehaste tehnikaosakonnas ja rauatreialina jäälõhkujal Suur Tõll. 1930. aastal omandas ta Tallinnas Vana-Posti tänaval treimise ja mehhanika töökoja, mille kolis 1939. aasta kevadel Veerenni tänavale. *Kraav, Konrad*, RA, ERA.1569.2.3446. Skulptor Sannamehe koostööd Konrad Kraavi vasevalu töökojaga president Konstantin Pätsi pronkskuju valmimisel on meeoleukalt kirjeldatud ajalehe Tallinna Post 1939. aasta ühes mainumbris. Vt „Taid ja tehnika käsikäes“, *Tallinna Post*, nr 20, 18.05.1939, 1.

ja paigutatakse ülikooli aula seinast välja raiutud avausse ülikooli abidirektori arhitekt Henn Kuvasto juhtimisel.³³ Juba paar nädalat hiljem sai Postimees avalikkust teavitada, et mälestusmärgi ülespanek aulasse kaarekujulisse õõnsusesse lõpetatakse skulptor Sannamehe juhendamisel 29. novembril. Ajalehtedest selgub ühtlasi, et ülikoolil oli plaan paigutada kuhu alla ka marmortahvel Vabadussõjas langenud üliõpilaste nimedega.³⁴ Vabadussõjas langenud üliõpilaste mälestusmärk avati suure pidulikkusega 1. detsembril 1939. aastal eestikeelse ülikooli 20. aastapäeva aktusel (foto 1). Rektor Hugo Kaho eemaldas pärast pidukõnet monumendilt katte, seejärel esines tervitava sõnavõtuga üliõpilaskonna esimees Erich Jürgenson ja koor kandis Richard Ritsingu juhatusel ette Karl August Hermann'i laulu „Isamaa ilu hoieldes“. Peetud kõnedes rõhutati raskete aegade kiuste püsijäämist ning Vabadussõjas langenud üliõpilaste kustumatut mälestust ja eeskju akadeemilisele noorsoole, mida üliõpilaskonna esimees töötas oma sõnavõtus tingimata järgida.³⁵

Avamisaegselt fotost on näha, et võrreldes veel sama aasta suvel ajakirjanduses kirjeldatud kavandiga valmis kogu mälestusmärk palju tagasihoidlikumal kujul. Niisamuti ei jõutud üles seada marmortahvli Vabadussõjas langenud üliõpilaste nimedega. Kõiges selles võib näha ühest küljest ülikooli kiirustamist, et saada mälestusmärk ümmarguseks aastapäevaks kindlasti üles, ent nimetahvli puudumist võis põhjustada ka asjaolu, et kõigi Vabadussõjas langenute väljaselgitamine oli alles pooleli – oli ju sellega seotud raskustele oma kümme aastat varem viidanud juba toonane rektor Koppel päris mälestusmärgi kavandamise alguses (vt märkust viites 9).

Kunstiajaloolase Johannes Saare hinnangul tõusevad skulptuurigrupis esile nii Koordi kui ka Sannamehe meisterlik kompositsiooni- ja vormitaju. Teoses valitseb tema arvates muidu Vabadussõja mälestusmärkides nii levinud pompoosse retoorika asemel mõõdukas inimliku leina motiiv. Laiemalt paigutab ta teose lihtsamate ja funktsionaalsemas stiilis Vabadussõja mälestusmärkide hulka, mida löid eeskätt noorema põlvkonna skulptorid Ferdi Sannamees (Tallin-

³³ „Üliõpilassangaritele mälestusmärk“, 5.

³⁴ „Langenute mälestusmärk aulasse“, *Postimees*, nr 323, 29.11.1939, 9.

³⁵ „Meie riik peab olema terwikkristall“, *Postimees*, nr 326, 02.12.1939, 5; „Ülikooli aastapäevapidustused Tartus“, *Päevaleht*, nr 328, 02.12.1939, lk 5.

Foto 1. Eestikeelse ülikooli 20. aastapäeva aktus Tartu Ülikooli aulas 01.12.1939 (Tartu Ülikooli raamatukogu, Fo 3143b).

na kooliõpetajate ja -õpilaste monument 1927) ja Martin Saks (Vast-seliina 1931, Karksi 1936).³⁶

Mälestusmärgi valmimist ja ülespanekut kajastati toonases aja-kirjanduses väga laialatuslikult, mis tõepoolest kinnitab, et Va-badussõja monumentide püstitamisele pöörati 1930. aastatel ühis-kondlikult suurt tähelepanu. Ometigi jäi mälestusmärk aulas oma algkujul üles vaid väga lühikeseks ajaks, kuna juba 1940. aasta suvel okupeeris ja annekteeris Nõukogude Liit Eesti. Kohe seejärel algas kommunistlik terror, mille põhieesmärk oli ühiskonna sihikindel lammutamine ja seniste rahvuslike sümbolite keelamine, sealhulgas Vabadussõja halvustamine ja selle meenutamise keelamine. Vaba-dussõja mälestusmärgid olid seega määratud hävitamisele ja 1941. aastaks oli neist kas lõhutatud, teisaldatud või peidetud vähemalt 90.³⁷

Kui Vabadussõja monumentide püstitamise kohta on enamjaolt ikkagi võimalik leida mingeid allikalisi jälgi, siis nende mahavõtmist

³⁶ Seejuures peab Johannes Saar ülikoolile valminud teost pigem Ferdi Sannamehe loominguks, mille too valmistas Jaan Koordi kipsmudeli eeskujul. Saar, „Kerkivad monumentid iseseisvunud Eestis“, 403.

³⁷ *Eesti Vabadussõja ajalugu II*, 521; Tamm, Valge, Valge, *Monumendid ja võim*, 8.

Foto 2. Rektor emeritus Henrik Koppeli 80. sünnipäeva juubeliaktus Tartu Ülikooli aulas 15.01.1944 (Tartu Ülikooli muuseumi negatiivide kogu, Elmar Kaldi foto).

toimetati pigem vargsi ja ilma dokumenteerimata. Nõnda leiab ka ülikooli aula Vabadussõjas langenud üliõpilaste mälestusmärgi saatuse kohta Nõukogude okupatsiooni alguses teavet vaid üksikutest sekundaarsetest allikatest, mille tõepärasust on keeruline või lausa võimatu kontrollida. Paraku ei ole artikli autoritel õnnestunud leida Eesti mäluasutustest ühtegi ülikooli 1940/41. õppeaastal tehtud fotot, kus oleks näha Vabadussõja mälestusmärgi asukoht.

Pärast Tartu okupeerimist Saksa vägede poolt 1941. aasta hilissuvel avati ülikooli peahoones Saksa välikomandantuur. Ülikoolile anti esialgu võimalus tegutseda vaid osaliselt, avaktus peeti 29. jaanuaril 1942.³⁸ Sellest aktusest andis sama päeva lehenumbris ülevaate ka Postimees, kus kirjeldati ühtlasi, et „Vabadussõjas langenud üliõpilaste mälestusmärk oli valgustatud ja kaunistatud punaste alpikannikestega ja loorberpuudega.“³⁹ Päev varem oli aulas peetud

³⁸ Hillar Palamets, „Tartu ülikool fašistliku okupatsiooni aastail“, *Tartu ülikooli ajalugu III. 1918–1982*. Koostanud Karl Siilivask ja Hillar Palamets (Kirjastus Eesti Raamat: Tallinn, 1982), 172–174.

³⁹ *Universitas Tartuensis*, 440.

Karl Ernst von Baeri 150. sünniaastapäeva.⁴⁰ Sellest sündmusest on Saksamaal Marburgis Herderi instituudi arhiivis alles fotod, millest ühel on selgesti näha ka Koordi skulptuurigrupp, kuid ilma algse mälestusteksti ja Vabadusristita.⁴¹ Selle teabe põhjal võib julgelt oletada, et Nõukogude okupatsiooni esimesel aastal 1940/41 eemaldati mälestusmärk aulast.⁴² Pronksist trükitähed ja Vabadusrist jäid väärismetallina arvatavasti igavesti kadunuks, kuid skulptuurigrupp säilis ja paigutati juba Saksa okupatsiooni alguskuudel aulasse oma kohale tagasi.⁴³

Kuju oli kindlasti aulas üleval veel 1944. aasta alguses (foto 2), arvatavalt võeti see maha alles pärast Nõukogude vägede naasmist Tartusse sama aasta hilissuvel-sügisel, kui Eesti NSV juhtkonna määruste alusel alustas tööd nõukogulik Tartu Riiklik Ülikool.⁴⁴ Oma mälestustes meenutab toonane ülikooli majandusjuhataja Anatoli Mitt, et aula tuli korda seada juba novembri alguseks suure sotsialistliku oktoobrirevolutsiooni 27. aastapäevaks.⁴⁵ Nähtavasti viidi siis aulast ära ka skulptuurigrupp. Tartu Riikliku Ülikooli avaaktus peeti 17. novembril 1944 ja sellest on säilinud nii ülesvõtteid kui ka kirjeldusi.⁴⁶ Ühelt aktuse fotolt näeb selgesti, et mälestusmärgi asu-

⁴⁰ „Ehrung eines grossen Gelehrten“, *Revaler Zeitung*, nr 45, 01.03.1942, 4.

⁴¹ K. E. v. Baer'i mälestusaktus ülikooli aulas ja hiljem pärja asetamine Toomemäel olevale K. E. v. Baer'i mälestusmärgile, Herder-Institut, Karl Hintzeri fotokogu, foto nr 157749, <https://www.herder-institut.de/bildkatalog/iv/157749> (13.09.2020).

⁴² 1988. aastal väidab ajakirjanik Tarmo Vahter, et kuju eemaldati aulast kas 1940. aasta septembris või 1941. aasta jaanuaris. Vt Tarmo Vahter, „Seda nõuab ülikooli au“, *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 30, 04.11.1988, 4. Mõningate allikaliselt kinnitamata andmete järgi olevat paar ülikooli õppejõudu peitnud kuju Nõukogude võimu algusaastatel Tähtverre. Vt Alo Lõhmus, Janek Salme, „Eestikeelne ülikool tähistab 75. aastapäeva“, *Postimees*, nr 279, 01.12.1994, 3.

⁴³ Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944 taastati Saksa võimude toel ligemale 40 esimesel Nõukogude okupatsiooniaastal kõrvaldatud Vabadussõja mälestusmärki. Tamm, Valge, Valge, *Monumendid ja võim*, 8.

⁴⁴ *Universitas Tartuensis*, 455.

⁴⁵ Anatoli Mitt, *Meenutusi* (Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, 1977), 61.

⁴⁶ Elmar Kaldi negatiivide kollektsoon Tartu Ülikooli muuseumi kogus; „Vivat academia!...“, *Sirp ja Vasar*, nr 7, 25.11.1944, 8. Siinjuures on tähelepanuväärne märkida, et Sirbi ja Vasara artikli järgi esitas Vanemuise sümfooniaorkester aktuse lõpus üliõpilashümni „Gaudeamus“, NSV Liidu hümn ja „Mu isamaa“, neid kõiki kuulas rahvas püsti seistes. Nähtavasti oli viimane teos tööpoolest Friedrich Paciuse „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“, mida äsja naasnud Nõukogude võim ei olnud veel jõudnud ära keelata. Gustav Ernesaksa koorilaul „Mu isamaa on minu arm“ oli selleks ajaks Eestis küll juba ette kantud, kuid on väga ebatõenäoline, et sellest oli siis juba olemas sümfooniaorkestri seade. Pealegi hakkas Ernesaksa „Mu isamaa“ laiemalt levima alles siis, kui see oli kõlanud 1947. aasta laulupeol.

Foto 3. Tartu Riikliku Ülikooli avaaktus 17.11.1944 (Tartu Ülikooli muuseumi negatiivide kogu, Elmar Kaldi foto).

koht on kaetud arvatavalt mingi maalitud kangaga (foto 3). Üleüldse ilmneb 1940. aastate teises pooles ja 1950. aastate alguses tehtud fotodelt, kuidas mälestusmärgi jaoks mõeldud nišš aulas oli järjepidevalt kas kanga või mingi propagandistliku dekoratsiooniga kaetud. Seda saab tõlgendada toonaste ülikooli ideoloogide sihiliku püüdena kustutada Nõukogude võimu algusaastate vaimus ühiskonna avalikust mälust igasugune teadmine, et selles kohas on kunagi varem midagi tähendusväärset olnud.

Skulptuurigrupi saatuse kohta stalinismi perioodil ei ole praegu õnnestunud leida mingeid allikalisi andmeid. Esimese konkreetsema vihje sellele on andnud alles 1988. aastal ajakirjanik Tarmo Vahter väitega, et kuju hoiti 1950. aastate alguses ülikooli peahoone keldris, kust ülikooli operatiivkirurgia kateedri laborant Karl Neufeld olevat selle koos kahe mehega toimetanud õhtupimeduses Toomemäele vanasse anatoomikumini.⁴⁷ Kuju algne asukoht aulas ei jäänud siiski kauaks ilma ümarplastikata. Tartu Ülikooli muuseumi fotokogu järgi on võimalik tuvastada, et hiljemalt 1952. aastast oli tühjaks jäänud

⁴⁷ Vahter, „Seda nõuab ülikooli au“, 4.

nišš ära varjatud punalippudega, mille ette oli omakorda paigutatud Nõukogude Liidu totalitaarse juhi Jossif Stalini (1878–1953) büst. Selle ülespanek võib olla seotud Tartu keiserliku ülikooli avamise 150. aastapäevaga, mida tähistati 1952. aastal suure pidulikkusega.

Ülikool julgus astuda esimesi samme Koordi skulptuurigrupi säilitamiseks alles pärast diktaator Stalini surma. 12. jaanuaril 1955. aastal andis ülikooli majandusprorektor Bronislav Vörse Tartu Riiklikule Kunstimuuseumile üle ajutiseks säilitamiseks üheksa kunstiteost, nende hulgas Jaan Koordi pronkskuju „Noormehed haavatud võitlejaga“.⁴⁸ 1958. ja 1959. aastal korraldas Tartu Riiklik Kunstimuuseum Jaan Koordi 75. sünniaastapäevaks suurejoonelise mälestusnäituse Tartus ning Tallinnas. Näituse kataloogis on seal välja pandud skulptuuride hulgas ära toodud ka pronkskuju „Figuraalne kompositsioon“, mille kirjeldus ja samas kataloogis trükitud foto ei jäta mingit kahtlust, et tegemist on ülikooli Vabadussõja mälestusmärgiks valminud skulptuurigrupiga.⁴⁹ Tõika, et üks Vabadussõja mälestamiseks valminud kunstiteos – tõsi küll, uue anonüümse pealkirjaga – jõudis sügaval Nõukogude ajal üleüldse avalikesse näituseaalidesse, tuleb pidada äärmiselt harukordseks. Sellele pealtnäha uskomatuna näivale tõsiasi jale aitasid arvatavalt kaasa ühelt poolt skulptuurigrupi koordilikult universaalne ja ilma igasuguste konkreetsete sümboliteta kompositsioon, teisalt Stalini surma järgne poliitiliselt vabam õhkkond Nõukogude ühiskonnas.

Stalini rinnakuju eemaldati ülikooli aulast stalinismi kriitika mõjul hiljemalt 1955. aasta lõpus. Igatahes tõendavad Tartu Ülikooli muuseumi kogus olevad aula fotod ajavahemikust 1955 kuni 1963, et sellal oli nišš kindlasti ilma kunstiteoseta. Kunstnik Kaljo Põllu, ülikooli kunstikabineti juht aastatel 1962–75, on meenutanud, et 1960. aastate alguses tegi ülikooli parteikomitee sekretär talle ülesandeks leida ülikooli aulasse Nõukogude riigi rajaja Vladimir Lenini büst.⁵⁰

⁴⁸ *Tartu Kunstimuuseumi teaduslik abimaterjal*, TKM.TA.1.2.485, 1–2; *Tartu Kunstimuuseumi teaduslik abimaterjal*, TKM.TA.1.2.1078, l. 11p. Autorid tänavad väga abi eest Tartu Kunstimuuseumi peavarahoidjat Mare Joonsalu.

⁴⁹ *Jaan Koort (1883–1935)*, koostanud Tui Koort (Tartu: Tartu Riiklik Kunstimuuseum, 1959), 12, 31.

⁵⁰ Kaljo Põllu mälestuste järgi leiti uurali marmorist Lenini rinnakuju Tallinna Riiklikust Kunstimuuseumist. Marika Alver. „Elu- ja mõtterännakud, minemised ja saatmised,“ *Sirp*, nr 38, 19.10.2007, 8–9; Aili Aarelaid, *Ikka kultuurile mõeldes* (Virgela: Tallinn, 1998), 179. Nõukogude skulptori Benjamin Pintšuki (1908–87)

See paigutati ülikooli muuseumi fotokogu järgi ülikooli aulasse hiljemalt 1964. aasta veebruaris. Too Lenini kuju hävis juba 1965. aasta detsembris ülikooli peahoone tulekahjus koos muu aula sisustusega.⁵¹ Aula restaureerimistööd lõpetati 1967. aasta aprillis, kusjuures säilitati Vabadussõja mälestusmärgi jaoks aula otsaseina raiutud nišš. Selle ette paigutati järjekordne Lenini büst.⁵²

Dokumentide järgi Tartu Riiklikusse Kunstimuuseumisse deponeeritud Koordi skulptuurigrupp „Noormehed haavatud võitlejatega“ oli seevastu vähemalt 1963. aasta seisuga hoiul ülikooli majandusosakonnas. Teos on ära märgitud ka 1965. aastal ülikooli kunstimälestiste nimekirjas, täpsemalt riikliku kaitse all olnud skulptuuride seas. Tartu Riiklik Kunstimuuseum tagastas skulptuurigrupi koos kümne muu deponeeritud kunstiteosega Tartu Riiklikule Ülikoolile 18. jaanuaril 1974. Need võttis ülikooli poolt vastu klassikalise muinasteaduse muuseumi direktor Õie Utter, kusjuures loovutamiski järgi oli vahepealse aja jooksul kuju ühe figuuri käsi jootest lahti murdunud.⁵³ Skulptuur võeti klassikalise muinasteaduse muuseumis ametlikult arvele alles 1980. aastal koos märkusega, et kuju alus on keskelt õmblustest lahti tulnud.⁵⁴

1983. aastal korraldati Jaan Koordi 100. sünniaastapäevaks järjekordne mälestusnäitus, kuhu sooviti üles panna ka „Noormehed haavatud võitlejaga“. Ometigi keeldus seekord ülikool lubamast teost näitusele, abi ei olnud ka skulptori tütre Tui Koordi silmast silma kohtumisest toonase rektori Arnold Koobiga. Kuju jäi veel üheks aastakümneks klassikalise muinasteaduse muuseumi hoidlasse paremaid aegu ootama.

Alles 1980. aastate teisel poolel alanud ühiskondlikud muutused sillutasid Koordi skulptuurigrupile teed ülikooli aulasse naasmiseks. Trükišõnas käis niisuguse mõtte esimest korda välja 1988. aastal

modelleeritud marmorskulptuur „V. I. Lenin“ deponeeriti ülikoolile tagantjärele alles 6. mail 1965. aastal Eesti NSV kultuuriministri käskkirjaga nr 128. *Kirjavahetus kunstimälestiste kaitse alla võtmisest*, RA, EAA.5311.1.359, l. 54.

⁵¹ Alver. „Elu- ja mõtterännakud“, 8–9.

⁵² *Tartu Ülikooli peahoone. Projekteerimise ja konserveerimis-restaureerimistööde aruanne*. K. Aluve. P-807, Muinsuskaitseameti arhiiv, ERA.T-76.1.720, lk 4, 11, 23.

⁵³ RA, EAA.5311.1.359, l. 16; Õiend TRÜ KLMM fondide ja TRÜ kunstimälestiste seisundi kohta, perekond Õie ja Leo Utteri arhiiv Tartu Ülikooli kunstimuuseumis, säilik 5.12, lk 9; TKM.TA.1.2.1078, 11p.

⁵⁴ Tartu Ülikooli kunstimuuseumi kogude kartoteek.

Tarmo Vahter, kutsudes ajalehes Tartu Riiklik Ülikool üles seda aulast uuesti eksponeerima.⁵⁵ Enne tuli aga kõigepealt aulast niisist eemaldada seal olnud Lenini kuju. Ajaloolase Juhan Kreemi mälestuste järgi tõstsid Lenini aulast välja kümnekond Eesti Üliõpilaste Seltsi liiget 1989. aasta sügisel.⁵⁶ Tartu Ülikooli muuseumi kogus olevate fotode järgi on tuvastatav, et niisõ oli tühi juba 1. septembriks 1989, kui peeti ülikooli õppeaasta avaaktust.⁵⁷ Koordi kuju aulasse tagasitoomiseni läks siiski veel viis aastat ehk oodata tuli ajani, kui valmistuti pidulikult tähistama emakeelse Tartu ülikooli 75. aastapäeva. Ülikooli klassikalise muinasteaduse muuseumis talle hoitud kuju korrastas muuseumi restauraator Ain Ilves ja see paigutati tagasi aulasse niisõ 29. novembril 1994.⁵⁸ Skulptuurigrupp avati pidulikult päev hiljem aastapäevapidustuste raames.⁵⁹ Autoritele praegu teadmata põhjustel jäi toona taastamata mälestusmärgi juurde kuulunud pronksivalu mälestustekst ja Vabadusrist.

Ligi kakskümmend viis aastat hiljem, täpsemalt 2019. aasta juunis tegi Ken Ird Eesti rahvusülikooli 100. aastapäeva korraldajatele ettepaneku, et juubeliaktuseks võiks ülikooli peahoone aulast asuva Vabadussõjas langenud üliõpilaste mälestusmärgi ennistada algsel kujul. Rektoraat toetas ideed entusiastlikult, taastamise said endale ülesandeks Tartu Ülikooli muuseumist Ken Ird (ajaloolane uurimistöö) ja Maria Väinsar (vormiline ja tehniline teostus). Kuna taastamiseks vajalikku kõrgetasemelist ning suuremõõtmelist skulpturaalset pronksivalu teevad Eestis vaid paar ettevõtet, millel on väga pikad tellimuste järjekorrad, otsustati tellida pronksivalu küll osahingult Tormis Disain, kuid sellele eelnevad tööd, nagu kirjakujundus, Vabadusristi modelleerimine ja sellelt vormi võtmine, hoopis teistelt spetsialistidelt.

⁵⁵ Vahter, „Seda nõuab ülikooli au“, 4.

⁵⁶ Ken Irdi e-kirjavahetus Juhan Kreemiga, 12.09.2020.

⁵⁷ Ka ülikooli toonase teaduse ja kõrgkooli ajaloo labori juhataja Milvi Hirvlaane andmetel eemaldati ülikooli peahoone ruumidest kõik Lenini kujud 1989. aastal eestikeelse Tartu ülikooli 70. aastapäeva tähistamise ettevalmistuste ajal. Esialgu tõsteti need ülikooli parteikomitee sekretäri Paul Kenkmanni kabinetti kapi taha, kust need viidi hiljem ülikooli ajaloo muuseumi (praegu Tartu Ülikooli muuseum). Milvi Hirvlaane, „Teaduse ja kõrgkooli ajaloo labori tegevus ülikooli ajaloo uurimisel aastatel 1984–1996“, *Akadeemilise pärandi mõte. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXX (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo muuseum, 2012), 247.

⁵⁸ Tartu Ülikooli kunstimuuseumi kogude kartoteek.

⁵⁹ „Eesti ülikooli 75. aastapäeva pidustused 29. novembrist 1. detsembrini Tallinnas ja Tartus“, *Universitas Tartuensis*, nr 37–38, 28.11.1994, 2.

Nii sooviti tagada, et mälestusmärk saaks kindlasti rekonstrueeritud sama aasta detsembriks rahvusülikooli 100. aastapäevaks.

Võeti eesmärk taastada mälestusmärk võimalikult autentselt. Seda raskendas asjaolu, et mälestusmärk oli enne mahavõtmist aulas originaalkujul üleval vaid umbes aasta ning seetõttu ei ole säilinud palju pilte, mida kasutada eeskujuna puuduvate detailide rekonstrueerimisel. Olemasolevad fotod on halva kvaliteediga ning neid tuli ulatuslikult üle mõõdistada ja võrrelda tänini säilinud niši mõõtudega ning samal perioodi tähekujundustega. Tähtede täpsema kirjakujuanduse teostamiseks võrreldi 1920.–30. aastatel skulptorite Ferdi Sannamehe,⁶⁰ Voldemar Melliku,⁶¹ Jaan Koordi⁶² ja tol perioodil tehtud Vabadussõja monumentide pronkstähtede kujundusi aula tähtede kavanditega, et saada kinnitust rekonstrueeritud tähekujunduse ajastu stiililisele korrektsusele. Sannamees on kasutanud samal perioodil mitme teose juures sarnast vähelevinud kirjatüüpi. Nimelt ei olnud 20. sajandi esimeses pooles kasutusel ega laialt levinud palju kirjatüüpe, mistõttu kunstnikud ning valutöökojad kohandasid ja muutsid olemasolevaid levinud kirjakujuandusi konkreetse projekti järgi.

Viimased andsid kinnitust meie arvutustele ja ettekujutusele stiili kohta, mida oli aimata kehvema kvaliteediga fotodelt. Kirjakujuandust rekonstrueerides alustasime säilinud fotode analüüsi ja nendelt võetud andmete võrdlemisega olemasoleva niši ja skulptuurigrupi mõõtudega. Sellele toetudes arvutasime välja puuduvate pronksdetailide mõõtmed. Kuna ajaloolised fotod algsest mälestusmärgist olid kõik eestvaates, ei olnud võimalik Vabadusristi ja tähtede sügavust kalkuleerida sajabrotsendilise täpsusega. Need arvutati välja lähtuvalt vormiloogikast ja võrdluses niši sügavuse, tähe pikkuste ja laiustega ning sõnade ridade ja tähtede omavaheliste vahedega. Lühemad tähed kujundati väiksema sügavusega kui pikkuselt kõrgemad tähed. Pärast tähtede ja Vabadusristi mõõtmete kalkuleerimist lõikasime paberist

⁶⁰ *F. Sannamees, mälestusmärk Tallinna Reaalkooli esisel väljakul, 1930-ndad aastad*, J. ja P. Parikase foto, Tartu Linnaajaloo Muuseumide fotokogu, TLM F 8526:55, <https://www.muis.ee/museaalview/2737983> (14.09.2020).

⁶¹ *Hauasammas: August Rauber (skulptor V. Mellik, 1927). Tartu, 1964. Foto E. Selleke*, Tartu Linnaajaloo Muuseumid, TM F 520:2, <https://www.muis.ee/museaalview/2347738> (14.09.2020).

⁶² *E. ja J. Olliku hauamonument, J. Koort, 1922–1923 (graniit)*, <https://register.mui-nas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=1373> (23.09.2020).

Foto 4. Mälestusmärgi pronkstähete paigaldamine (erakogu, Maria Väinsare foto).

Foto 5. Mälestusmärgi pronkstähete paigaldamine (erakogu, Maria Väinsare foto).

Foto 6. Taastatud mälestusmärk Vabadussõjas langenud üliõpilaste Tartu Ülikooli aulas (Tartu Ülikool, Andres Tennuse foto).

modelid, mille asetamise seinanišši nende oletatavatele asukohtadele. Tegime mudelitega seinanišhist fotod, et kontrollida nende paigutust ja mahte võrdluses ajaloolistel fotodel kujutatuga. Pärast võrdlusmeetodi abil mõõtmete kinnitamist joonistasime stiililiselt korrektse tähtede rekonstruktsiooni arvutiprogrammiga Adobe Illustrator. Tähed rekonstrueerisid Adobe Illustratori Anne Arus ja Rein Maantoa.

Adobe Illustratori tehti olemasolevatest kirjakujuandusest vektorgraafikas fail ja saadeti osahingule Efektvalgus, kus Ain Kont freesis tähtedest kolmemõõtmelised mudelid. Tähtede mudelite pealt valmistati Bruno Kadaku juhtimisel vahakaotusmeetodil osahingus Tormis Disain pronksist tähtede koopiad. Selleks võeti freesitud mudelitelt dubleerimissilikooni ja Supraduro kipsiga vormid. Jäljendvormidesse valati sulavaha temperatuuriga umbes 80 kraadi ning vahal lasti vormides jahtuda, seni kuni silikoonist vormi seinale tekkis 4–5 mm paksune hangunud vaha kiht. Ülejäänud sulavaha valati vormist ära. Kui vahast mudelid olid piisavalt jahtunud, võeti need jäljendvormist välja, viimistleti ning valuvormiti viie või kuue tähe kaupa. Valuvormi materjalina kasutati vormiliiva ja valukipsi segu, mis löömutati ahjus. Löömutamise käigus sulas vaha vormidest välja ja vaha asemele jäi vormide sisse tühimik, kuhu valati kergelt üle 1100 kraadi kuumutatud sulapronks. Peale pronksivalu tegemist ja metalli jahtumist viimistleti pronkstähed, lihvides ära ebatäiusid ja ühildades pinda. Siledaks lihvitud tähed kasteti Ebanol C-115 oksüdeerimisainesse, andes nii pronksi pinnale kaitsva musta oksiidikihi, mis oleks algse tähekujuanduse ja skulptuurigrupi viimistlusega võimalikult sarnane. Pärast Ebanol C-115 kuivamist kanti pronkstähtedele õhuke kaitsev vahakiht.

Erinevalt trükitähtedest modelleeris Vabadusristi mudeli Maria Väinsar ning tegi sellele silikoonvormi. Mudel valmis savist olemasolevate Vabadusristide näidete järgi, küll tuli selle mõõtmeid suurendada 2,7 korda, et see vastaks algsele 10 cm pikkusele auala nišis asunud originaalile. Arvestati kindlat kujundust ja mõõtmete suhtarve, mis on igale Vabadusristi liigile paika pandud. Vabadusristi koopia pronksivalu järgmised etapid sarnanesid põhiosas trükitähtede pronksi valamisega. Valu valmistas ette ja teostas osahing Tormis Disain. Rekonstrueeritud mälestusmärgi detailid paigaldasid Koordi skulptuurigrupi kohale Bruno Kadak osahingust Tormis Disain ja

Maria Väinsar Tartu Ülikooli muuseumist nädal enne rahvusülikooli 100. aastapäeva, 1. detsembril 2019 (foto 4 ja 5).

Võidukas Vabadussõda andis noorele Eesti vabariigile iseseisvuse esimestel, ajuti ebakindlatel aastakümnetel rahvuspoliitiliselt väärusliku positiivse ajaloonarratiivi, mis aitas ühendada tolaeagset Eesti ühiskonda ja legitimeerida siinset rahvuslikku võimu. Kuid niisamuti ei saa siin mööda minna asjaolust, et toonaste inimeste kokupuude Vabadussõjaga oli sügavalt isiklik; kuna iseseisvale Eestile anti 20. sajandi esimeses pooles võimalus kesta üksnes vähem kui põlvkonna jagu, ei olnud Vabadussõda tollaste Eesti elanike jaoks pelgalt kaugeks jäänud sündmus ajaloost, vaid vahetult läbi elatud emotsionaalne kogemus, mille mälestust hinnati kõrgelt. Kõikidel neil eeltoodud põhjustel on mõistetav, miks kerkis 1920. ja 1930. aastatel Vabadussõja mälestusmärke ja -tahvleid üle Eesti sedavõrd palju.

Neidsamu väärtusi kannab vaieldamatult ka Tartu Ülikooli peahoone aulasse 1939. aastal püstitatud mälestusmärk Vabadussõjas langenud üliõpilastele. Loomulikult oli see esmajoones mõeldud põlistama nende noorte meeste mälestust, kes andsid oma elu iseseisva Eesti eest, ent teenis samal ajal implitsiitselt ka rahvuskasvatustlikku ja eesti rahvuskultuuri austavat eesmärki. Viimasele viitavad muuhulgas mälestusmärgi tugevad seosed eestikeelse ülikooli ümmarguste aastapäevadega juba alates selle planeerimisest ja püstitamisest kuni lõpliku taastamiseni välja, aga äraspidiselt ka lakkamatud pingutused Nõukogude ajal selle asukoha tähendust ideoloogiliselt ümber kujundada. Selle kõige kõrval on 2019. aastal oma algkujul ennistatud Tartu ülikooli mälestusmärk Vabadussõjas langenud üliõpilastele emotsionaalselt mõjuv kunstiteos ning aegumatu tunnistus skulptorite Jaan Koordi ja Ferdi Sannamehe väärtuslikust loometööst (foto 6). Loodetavasti jääb see nüüd oma heitliku ajaloo kiuste Tartu Ülikooli esindussaali väarikalt kaunistama veel pikaks ajaks.

Ken Ird (MA) on Tartu Ülikooli doktorant ja Tartu Ülikooli muuseumi kuraator

Maria Väinsar on Tartu Ülikooli muuseumi konservaator ja Eesti Kunstiakadeemia magistrant

Estonian War of Independence Memorial to Fallen Students in the Assembly Hall of the University of Tartu

KEN IRD, MARIA VÄINSAR

The art collection of the University of Tartu includes a bronze sculpture group of young men with a wounded fighter (KMM S 375) by Jaan Koort (1883–1935). The work is situated in a wall niche in the assembly hall of the University of Tartu main building with the accompanying cast bronze text: „For the students who fell in the War of Independence 1918–1920“ and an impression of the Estonian Cross of Liberty. The story of the memorial has disappeared from common memory, probably because the statue was completed only shortly before the annexation of Estonia and the troubling times that followed. The aim of this article is to reconstruct the story of the memorial, specify when was it removed from its original place and describe its complete reconstruction.

First monuments in honour of those who fell in the War of Independence were erected in the early 1920s. These monuments and memorials were primarily dedicated to the fallen Estonian soldiers. Schools placed dedication plaques to those they lost mostly to their assembly halls. The University of Tartu's assembly hall in the main building was also selected for this purpose, since it had been decorated with artwork to represent the presence of state authority already since the early 19th century.

Plans to erect a memorial for The War of Independence were made in the University of Tartu before the 10th anniversary of the Estonian-language university in 1928. It was decided to commission the piece from the renowned Estonian sculptor Jaan Koort, but it became apparent quite soon that the memorial was not going to be finished on time. For unknown reasons, the memorial still had not been completed in 1932 when a newspaper article about Koort's plans to erect a memorial with a sculpture group and 5 m wall relief was published. In the summer of 1934 Koort accepted a post in the Soviet Union where he suddenly died a year later. Plans for the memorial were forgotten for some years.

It was planned to finish the memorial again in 1939, and the University's Administrative Board granted an additional 1,500 Estonian kroons from the 1939/1940 budget for the purpose. Sculptor Ferdi Sannamees was commissioned to finish the memorial based on the example of the plaster sculpture group and original drawings left behind by Koort. The memorial was opened on 1 December 1939 with great festivity (photo 1) but in a much more modest form than originally planned. Already in the autumn of 1940 the lettering and the Cross of Independence were removed from the memorial after the annexation of Estonia by the Soviet forces. The sculpture group was restored to its original location at the beginning of the Nazi-German occupation in 1941 (photo 2) but was apparently removed again in the autumn of 1944 after Soviet power was reinstated in Estonia. The statue was hidden in an unknown place. From the second half of the 1940s until the reinstatement of the sculpture group in 1989 Soviet symbolic art was displayed in its place (photo 3).

In 1955, the Vice-rector of Economy of Tartu State University gave nine artworks to Tartu State Art Museum to be stored temporarily and one of them was the group of young men with a wounded fighter. The sculpture group remained in the museum until 1974 when it was returned to the university and was accepted to the collection of the Museum of Classical Archaeology of Tartu State University. The sculpture group was waiting for better times that arrived at the end of the decade. In 1988 journalist Tarmo Vahter called for the sculpture to be reinstated to its original place. The sculpture group was placed back in the niche of the assembly hall in 1994 on the occasion of the 75th anniversary of the Estonian-language university. Unbeknownst to the authors, the lettering and the Cross of Liberty were not reconstructed. The memorial was fully reconstructed 25 years later for the centenary of the Estonian-language university. The work was led by Ken Ird (historical research) and Maria Väinsar (technical implementation) from the University of Tartu Museum. The bronze casting and installation was managed by Bruno Kadak from Tormis Disain (photo 4 and 5).

The memorial was originally thought to perpetuate the memory of young men who gave their lives for the independence of Estonia but it also implicitly served as a tool for engendering respect for the

national culture of Estonia. This claim is supported by the fact that the story of the memorial has always been closely linked with the anniversaries of the Estonian-language university and that the Soviet authorities consistently tried to ideologically redesign the memory space at the site of the memorial. In addition to that, the memorial is an emotionally efficient artwork and a perpetual acknowledgement of the creative genius of sculptors Jaan Koort and Ferdi Sannamees (photo 6).